

crkva u svijetu

RAZGOVORI

SOFIZMI — MANIPULACIJE I RELIGIJA

Josip Kribl

Povijesno gledanje

U razvoju grčke filozofije — a bijaše to vrijeme »prvih sofista« — u središtu je filozofiranja bio čovjek sa svojim mislima i činjenicama tako prihvaćen da se je mogao oduprijeti različitim »relativizmima«. U tom smislu su i nastali veliki filozofski sustavi Sokrata, Platona i Aristotela. No to je očito u suprotnosti s onim što danas hoćemo izraziti pojmom sofista i sofizma.

Što znači dakle, povijesno gledajući, riječ sofist ili sofizam? Ta riječ u grčkoj filozofiji ima trostruko značenje. Prvotno joj je značenje mudrost ili znanje. U tom smislu spominje Herodot sedam mudrosti (znanja) sofista, a Androtion takvima naziva Sokrata i Platona. Zatim su sofistima nazivali učitelje mudrosti ili znanja, pa je prema Aristofanu takav bio i Sokrat. Poslije je ta riječ označavala čovjeka koji je kao trgovac prodavao znanost ili mudrost i kojemu je više stalo do prodaje nego do mudrosti i znanja. Bilo je to dakle povezano više s imenima »učitelja« kojima je stalo do toga da mogu sve dokazati... Takvi su imali više učenika i više zarade, a da li i istine — to je drugo pitanje. U tom smislu mi danas govorimo o sofistima i sofizmima.¹

Ova je misao usko povezana s pojmom manipulacije. No ni pojam manipulacije nije izvorno takav da bismo njime odmah mogli označiti nešto negativno. Sama je riječ kovanica od manus i pulare, što znači rukama nešto uglatiti ili glačati, usjajiti. Tko je spretan u takvoj tehničkoj obradi zove se manipulant, tj. čovjek koji svojim rukama spretno izvađa posao. Poslije se riječ upotrebljava kao vješto upravljanje stvarima ili ljudima. No to i takvo upravljanje mora imati svoj cilj: uspjeh ili postizanje nečega.

¹ Johann Fischl, *Geschichte der Philosophie*, Styria, Graz—Wien—Köln, str. 42—43.

Kad danas govorimo o manipulaciji, onda nam se i nehotice javlja negativno značenje te riječi. »Danas je reč manipulacija opterećena negativnim slojevima značenja i njome se obično označavaju odnosi među ljudima, pri čemu jedni vrše uticaj na druge da bi ostvarili neki lični ili grupni interes.«²

Ako pojam ili ideju sofizma ili manipulacije gledamo u okviru tradicionalne filozofije, onda ćemo u okviru kritike i logike ustvrditi da su sofizmi odnosno manipulacije sudovi ili dokazivanja u kojima je barem

² Đuro Šušnjić, *Ribari ljudskih duša* — Ideja manipulacije i manipulacija idejama, NIP »Mladost«, Beograd, 1976, str. 23.

Za osvijetljavanje stvari Šušnjić spominje na str. 24—26 svoje knjige razliku između socijalizacije i manipulacije. »Biti svestan razlike između ova dva moćna oblika komunikacije — prenošenja značenja putem simbola — znači u velikoj meri biti kadar odupreti se manipulaciji. Ovde ću predložiti neke 'znake raspoznavanja' s obzirom na metode, sadržaje, svrhe, motive i posledice, da bi se upozorilo da razlika između socijalizacije i manipulacije nije razlika u stepenu, već razlika u vrsti.

— Onaj ko socijalizuje pokušava da druge nauči kako sve mogu da misle (vjeruju, vrednuju, čine); onaj ko manipuliše nastoji da druge navede da misle kao što on misli (veruje, vrednuje, čini);

— Onaj ko socijalizuje nudi stavove (aksiome, činjenice); onaj ko manipuliše ima pred sobom uvek nešto o čemu ne postoji opšta suglasnost (on je tek hoće da stvori);

— Onaj ko socijalizuje ukazuje na alternative; onaj ko manipuliše nastoji da eliminiše alternative;

— Onaj ko socijalizuje navikava druge da sumnjaju i u stvari koje im se čine nesumljivim; onaj ko manipuliše navodi druge da ne sumnjaju o inače sumnjivim stvarima.

— Onaj ko socijalizuje upotrebljava u svom radu proverene podatke; onaj ko manipuliše zlo upotrebljava sve podatke (prema tome nije reč o odsustvu evidencije);

— Onaj ko socijalizuje razumno sudi; onaj ko manipuliše nerazumno osuđuje;

— Onaj ko socijalizuje gradi racionalni autoritet; onaj ko manipuliše gradi iracionalni autoritet.

— Onaj ko socijalizuje ne određuje što će sve drugi da misle o nekoj stvari; onaj ko manipuliše navodi druge da misle ono što on želi da oni misle;

— Onaj ko socijalizuje nudi ideje; onaj ko manipuliše nameće ideologiju;

— Onaj ko socijalizuje može da nesvesno širi zablude; onaj ko manipuliše svesno širi laži ili poluistine;

— Onaj ko socijalizuje prenosi na druge saznanje; onaj ko manipuliše urezuje u druge verovanja;

— Onaj ko socijalizuje ulazi u odnos uzajamnog učenja; onaj ko manipuliše stvara odnos moći.

— Onaj ko socijalizuje nudi istinu kao poruku; onaj ko manipuliše nudi svoju poruku kao istinu.

— Onome ko socijalizuje svrha je da drugi saznaju bitne stvari o nekoj stvari; onome ko manipuliše cilj je da druge navede da vjeruju da je ono što on govori o nekoj stvari za njih bitno i da čine ono što on misli da je za njih bitno.

— Onome ko socijalizuje stalo je do toga da proširi saznanje svojih subjekata; onome ko manipuliše važno je da suzi racionalne mogućnosti svojih objekata;

— Onaj ko socijalizuje želi da razvije osećanje i potrebu za slobodom i dostojanstvom ličnosti; onome ko manipuliše sloboda i dostojanstvo baš i predstavljaju poteškoće;

— Onaj ko socijalizuje ima pred sobom pun cilj (formiranje celovite ličnosti); onaj ko manipuliše ima pred sobom ostvarenje delimičnog cilja.

jedan termin podmetnut kao lažan. Jednostavno rečeno, sofizam ili manipulacija je kriva ili lažna tvrdnja. Naglasimo još i to da je to hotimično lažna tvrdnja za razliku od slučajne koja se može dogoditi, ali nije namjeravana, a naziva se paralogizam.³

Ideje, pojmovi, simboli

To su sinonimi, pa u tom smislu piše g. Đuro Šušnjić: Na svaki podražaj koji ima snagu neke promjene u odnosu na organizam čovjek pod tim utjecajem prirodne ili društvene sredine doživljuje jednu fiziološku promjenu u funkcioniranju organizma (promjene u disanju, krvotoku, pulsu, stezanju i rastezanju mišića). To bismo mogli nazvati vegetativnim promjenama. Ti utjecaji mogu biti izvana ili iznutra pa isto tako djelovati u području osjećajnog registra (bol, ugođaj, radost, strah, žalost). Jednako se to događa sa spoznajnim tumačenjem (pojmovi, hipoteze, teorije, filozofije) kao i u vrednosnom ocjenjivanju (dobro, moralno, nemoralno). Čovjek reagira. S pojmovima, simbolima ili idejama usko su povezani njihovi termini, a to znači sredstvo izražaja ideja, pojmova ili simbola. I to redovito sredstvo izražaja za drugoga.⁴

U svom spoznajnom svijetu čovjek stvara pojedinačne ideje na način da ono bitno što se nalazi najprije u materijalnom svijetu uzima za ideju, pojam ili simbol onoga što svojim osjetilima dotiče u tom materijalnom svijetu. Tako je npr. ideja, pojam ili simbol odrgeđenog čovjeka nastala pri promatranju toga čovjeka, njegovih značajki, koje ga razlikuju od drugoga, npr. Petra od Pavla.

Međutim, u gnoseologiji, kritici i logici možemo govoriti o tzv. općim idejama i o općim terminima koji izražavaju te opće ideje. Tako za ideju čovjeka moramo imati sve ono što svaki čovjek ima u sebi kao bitno. U filozofiji doznajemo da je čovjek biće koje ima tijelo, da on djeluje razumno, razložno, svrhovito; stoga su ga filozofi definirali kao živo biće koje razumno djeluje. Tako je čovjek idejno ocijenjen po svom tijelu kao i svaka živa i osjetna materija i još je tomu dodano ono razumno. Čovjek je tako pronašao termin ili znak kojim će se unutrašnja spoznaja prenositi na drugoga, jednostavno komunicirati drugomu.

•
— Onaj ko socijalizuje razjašnjava stavove; onaj ko manipuliše nastoji da učvrsti ili menja postojeće stavove;

— Onaj ko socijalizuje razvija ukus i potrebe publike; onaj ko manipuliše, eksploatiše ukus i potrebe masa;

— Onaj ko socijalizuje razvija mogućnost drugih ljudi; onaj ko manipuliše jača svoju moć;

— Onaj ko socijalizuje priprema ljude za stvaranje (i ostvarenje vlastitih mogućnosti); onaj ko manipuliše priprema ih na prilagođivanje.

— Onaj ko socijalizuje priprema otvorene duhove; onaj ko manipuliše formira zatvorenu svest;

— Onaj ko socijalizuje razvija sposobnost za samostalno mišljenje; onaj ko manipuliše čini ljude nesamostalnim i zavisnim.«

Ovo razlikovanje između socijalizacije i manipulacije pokazuje nam — u svim okolnostima i odnosima — težnju za istinom i opet s druge strane težnju za prevarom — sofizmom!

³ Josip Kribl, *Logika*, Zagreb, 1970 (skripta) str. 77.

⁴ Đuro Šušnjić, nav. dj., str. 17.

Na temelju onoga što nam je sigurno spoznato kao ideja ili pojam nečega možemo poimati i izražavati i nešto slično tome, i to po uspoređivanju sa spoznatim li izraženim terminom. Tako npr. kao što govorimo o zdravom čovjeku, tj. o čovjeku u kojega običnim načinom gledanja zapašamo da je sve u redu, da je sve zdravstveno dobro, slično govorimo li o zdravoj hrani, a to je upravo ona hrana koja odgovara dotičnom čovjeku za održavanje njegovih fizioloških, vegetativnih, pa i osjetilnih funkcija. Drugim riječima, mi se nalazimo u našem komunikativnom stanju ne samo u sredini materijalnih stvari koje mogu djelovati na nas, nego i u sredini ideja ili pojmova koje pomoću njihovih termina (riječi) prenosimo drugome.

»Ta razmatranja znače da čovjek živi u svetu reči kao objekata isto tako istinito kao što živi u svetu stvari kao objekata. Pojedinaac koji sluša govornika ili čita neku knjižicu zaronio je isto tako istinito u naročit stvarni svet, stvoren od reči i rečenica, kao što živi u stvarnome svetu, stvorenom od stolica, stolova i pločnika.«⁵

»Zar norme koje vladaju u toj porodici i koje se mogu shvatiti samo putem misaone interpretacije, u najmanju ruku nisu isto toliko deo sredine kao i pokućstvo li pejzaž?«⁶ Sve je u nekoj stvarnoj povezanosti koju moramo iznositi istinito, istinitim terminima, ako želimo drugima prenijeti ono što smatramo istinitim, što kao takvo spoznajemo. Ako je, međutim, naša namjera drugačija i ako našu spoznaju pred drugim želimo zamagliti — tko zna iz kojih razloga — mi se pridružujemo sofistima ili manipulantima u negativnom smislu riječi.

Sofizmi u staroj Grčkoj

Najplodonosnije misaono područje staroga nama poznatog svijeta svakako je Grčka. Rimljani su jednostavno preuzeli staru grčku filozofiju i presadili je na područje Rimskog carstva. Već smo u uvodu rekli, a ovdje posebno naglašavamo, da je »prodaja znanja« iskrivila grčko filozofiranje. Tako Aristotel govori o »plodovima« filozofa »sofista-trgovaca«. On je podijelio tada poznate sofizme u zavaravanje u riječima i zavaravanje u stvarima (secundum dictionem et extra dictionem).

Sofizmi u riječima:

1. *Raznoznačnost* je sofizam koji nastaje zbog upotrebe jedne iste riječi u različitom značenju. Tako npr. rečenica: Lav riče — a Lav je naziv i za goru — mogla bi dovesti u zabludu da gora riče. No termin lav u drugoj rečenici nema značenje kao termin lav u prvoj rečenici.

2. *Pogreška lažnog dvoznačnog govora* proizlazi odatle što se jedan isti govor upotrebljava za posve različito značenje. Tako je Pir dobio odgovor od proročista: »Tvrđim ti, Aeacida, da se Rimljani mogu pobijediti!« Međutim, nije rečeno da li će ih pobijediti Pir ili tko drugi i u kojim okolnostima.

⁵ Isto, str. 15.

⁶ Isto, str. 16.

3. *Pogreška u sastavljenom i rastavljenom govornom smislu* nastaje kada se iz onoga što je istinito u sastavljenom smislu izvodi nešto drugo kao istinito u rastavljenom smislu i obratno. Npr.: Nije moguće da onaj koji sjedi i šeće (u sastavljenom smislu). A Petar sjedi. Dakle je nemoguće da Petar šeće (rastavljeni smisao).

4. *Pogreška u naglasku* proizlazi odatle što se riječ sastavljena od istih slova upotrebljava s drugim naglaskom. Primjer: Grad je lijepa naseobina. Grad (tuča) je uništio naseobinu. Dakle, naseobina je uništila naseobinu.

5. *Pogreška govornog oblika* nastaje kad se dvije slične riječi upotrebljavaju kao da imaju isto značenje, dok ga uistinu nemaju. To se događa kad se zamjenjuju kategorije, termini, npr.: Što god si kupio, to si i pojeo. A kupio si sirovo meso. Dakle, pojeo si sirovo meso. U prvoj se rečenici misli na termin substancije, u drugoj na termin kakvoće.

Sofizmi u stvarima:

1. *Pripadna pogreška* događa se kada se ono, što slučajno pod nekim vidom govorimo, jednostavno pod drugim vidom ili općenito pridaje drugome. Npr. Prirodne se znanosti ne slažu s vjerom (i to pod vidom formalnog objekta ili promatranja). A ono što se ne slaže s vjerom treba odbaciti (kao predmet objave). Dakle, prirodne znanosti treba odbaciti. To je doista besmislen zaključak.

2. *Neznanje pobijenog* događa se onda kada se ne prihvaća ono što je nužno za definiciju neke stvari o kojoj se radi. Tako npr. kada netko hoće dokazivati slobodu iz neke prirodne nužnosti. U prirodi je sve podvrgnuto zakonima. Čovjek sa svojom slobodom je u prirodi. Dakle, sloboda je nužnost prirodnog zakona. To nije tako, jer je sloboda u prirodi, ali je ona nešto izuzeto od prirodnog zakona.

3. *Traženje načela* stoji u tome da se treba dokazati ili sam zaključak ili neki sud čija sigurnost ovisi o dokazivanju samog zaključka, budući da se uzima kao načelo dokazivanja. Primjer: Sokrat je otac Platonov jer je Platon sin Sokratov. No povijesno baš treba utvrditi da li je to tako. To je zapravo *circulus vitiosus* (pogrešni krug).

4. *Pogreška zaključka* stoji u nepravilnom zaključku umjetnog dokazivanja. Primjer: Ako Petar čita ne spava (u jedno te isto vrijeme). Petar ne spava. Dakle čita. A to baš ne mora biti jer gornja disjunkcija nije apsolutna, pa ako Petar ne spava, ne mora čitati, već se može šetati.

5. *Pogreška ne-uzroka kao uzroka* stoji u tome da netko učinak nečega smatra uzrokom, što doista nije uzrok toga. Npr.: Ako nema vremena, nema ni noći, a ako nema noći, onda je dan. Ako je dan, onda je i neko vrijeme. Dakle, ako nema nikakva vremena, neko vrijeme postoji.

6. *Pogreška mnogostrukog pitanja na jedan način* stoji u tome što se mnogo pitanja na koja treba odgovoriti iznosi na jedan način. Npr.: Što da su vrline ili pogreške, dobre ili zle? Ako ne pazimo, i jedan i drugi

dio subjekta staviti ćemo pod isti predikat. Ako pazimo, razlikovat ćemo subjekte i predikate. Vrline su dobre. Pogreške su zle.

7. *Pogreška nedopuštenog prijelaza* događa se kada netko nedopušteno prelazi s jednog područja na drugo. Iz materijalnog svijeta se dokazuje da je sve materija.

Da bismo u svom govornom ili znanstvenom obliku mogli upotrebljavati termine koji određuju značenje ideja, moramo ih u sofističkim pogreškama razlikovati, odrediti njihovo značenje, dozvoliti ono što pojedini termin označuje, odbaciti što ne označuje i tek onda će nam biti moguće valjano dokazivanje.⁷

* * *

U trećem dijelu svoje knjige *Ribari ljudskih duša* g. Đuro Šušnjić piše o području primjene manipulacije. Najprije govori o osobinama građanskog društva u kojemu je moguća manipulacija, društva u kojemu je moguća socio-psihološka analiza pojma manipulacije. Drugim riječima, radi se o sredini u kojoj je moguće određeno manipuliranje i čemu se može dati pojam manipulacije.

1. *Građansko društvo* je danas robno-novčanog usmjerenja, ono gleda ne profit. Stoga će svojom kupovnom snagom nastojati da nešto zaradi i da se što prije stvari troše. Robno-novčana mjerila su prodrla u društvene odnose i zato je prometna vrijednost osnovno mjerilo. Druga osobina građanskog društva jest da sva dobra nisu jednako podijeljena, a isto tako ni moć, auktoritet, ugled, znanje. Današnje je društvo posjednik vrlo razvijene znanosti i tehnologije koja je uspjela stvoriti i nametnuti nov pojam racionalnosti, tzv. funkcionalne racionalnosti, pa se ono više obazire na veću mogućnost proizvodnje nego na samu istinu. U tom rascjepu je moguća manipulacija.⁸

2. *Reklama* je vrlo važan faktor potrošačkog, građanskog društva u kojemu se kroz kontrolu potreba potrošača kontrolira i tržište, pa se javlja novi proces od zadovoljavanja potreba do stvaranja i eksploatacije samih potreba. U tim odnosima izvrsno dolazi do izražaja reklama (ponuda robe), i to kako u racionalnoj tako i u neracionalnoj potrošnji; važno je da se proda i dođe do profita.

3. *Propaganda* je zapravo oligarhija u svijetu duha. Sva sredstva promidžbe služe postojećem vladajućem sloju da se održi na vlasti. Tako se u neku ruku »prodaje« politika i njezini stavovi kao neka roba. Od službenog mišljenja vlasti stvara se javno mnijenje da je ta vlast upravo sada potrebna. To se dosta spretno provodi kroz svijest sve do podsvijesti, tako da pojedinac više i ne misli već »lupeta« kao i svi drugi, koji su već prožeti »javnim mnijenjem«.

4. *Indoktrinacija* koja prije svega znači podučavanje može označivati i »krivo podučavanje«, ako se nekome u potrošačkom, građanskom društvu

⁷ Josip Kribl, nav. dj., str. 77—79.

⁸ Đuro Šušnjić, nav. dj., str. 34—37.

to sviđi. Tako će netko indoktrinirati mlade generacije — a to je lako moguće — za ono što odgovara njemu, pojedincu, i vlasti kao kolektivnu, bez obzira da li je to dostojno čovjeka u njegovu društveno-povijesnom ambijentu ili nije. Takve indoktrinacije mogu dovesti do razumske pustoši, ako idu samo za tim da netko nešto dobije, ali ne i da dođe do istine.

5. *Industrija zabave* temeljena je na eksploataciji ljudskih potreba i nagona, ali je tako usmjerena da netko od te »proizvodnje« ima »korist«. Ne promatra se čovjek kojemu je potrebna zabava za njegov odmor, nego mu se nudi odmor u određenoj zabavi kojom će se drugi okoristiti. Tako čovjek ne misli o tom što mu je korisno i potrebno, nego, kad i onako »ne može tu ništa učiniti« kako bi trebalo, čini kako mu se nuđa ili nameće. U tom se i sastoji industrija i eksploatacija zabave.

U takvom ambijentu ima silnih mogućnosti za eksploataciju čovjeka i za manipuliranje s njim. Čovjek je pun želja, htio bi ih ostvariti; kad nema što drugo on prihvaća ponuđeno. U svim povijesno-društvenim okolnostima postoji psihološka žed za nečim i ako se čovjeku ne ponudi istina, nudi mu se laž: sofizmi ili manipulacija.⁹

Zanimljivo je da je u to područje društva koje nešto »treba«, koje nešto žeda, g. Šušnjić stavio i poglavlje: »Religiozne propovedi«.¹⁰

Religija kao manipulacija ili sofizam

To je smisao spomenutog poglavlja. Naglasimo da g. Šušnjić ne razlikuje termin religije od termina vjere.¹¹ No to nije toliko važno, jer on ta dva pojma poistovjećuje i pojmovno i funkcionalno.

Prije svega autor naglašuje *da je bog moćna ideja* i da je ta ideja nastala u ljudskoj glavi i da nam je služila i služi u raznovrsne svrhe. Tu je misao Alfred Adler stavio kao vodilju u svojoj individualnoj psihologiji. Iako bezbožac, tvrdio je da je ideja boga nešto sasvim izvrsno jer stoji pred čovjekom kao nešto više ili najviše i čovjek se u svojim nastojanjima sve više pomoću te ideje oslobađa zla, teškoća, nevolja i raste u vlastitoj vrijednosti.¹²

Svejedno je »da li je čovek ideju Boga stvorio prema ideji Genija ili iz čudesne strukture sveta ili po analogiji sličnosti sa vlastitim stvaranjem.¹³ Svet bi bez te ideje izgledao drukčije, tj. sama ideja izazvala je toliko

⁹ Isto, str. 139—170.

¹⁰ Isto, str. 171—177.

¹¹ Religija je razumska povezanost s Bogom, bilo da se religiozni čin fenomenološki raščlanjuje i da se na temelju toga opaža subjekt i objekt religioznog čina, bilo da se na temelju dokaza iz teodiceje (a to je uvijek pod vidom traženja zadnjeg uzroka svijeta i svega u njemu) dolazi do zaključka da je svijet moguće tumačiti samo posredstvom konačnog i najvišeg uzroka. Vjera je, međutim, spoznaja Boga na temelju njegove objave koja je sadržana u Sv. pismu.

¹² Usp. Vilim Keilbach, *Uvod u psihologiju religije*, Zagreb, 1939, str. 72—75.

¹³ Ovdje se stvaranje ne uzima u strogom smislu riječi! To je razumljivo i odatle što stvaranje u strogom smislu riječi pripada Bogu, kojega Šušnjić ne prihvaća kao zbilju.

socijalno-psiholoških posledica da je teško zamisliti stvarno Biće koje bi bilo tako moćno da izazove slične promene.¹⁴

G. Šušnjić također piše da ideja Boga nije iskustvenog podrijetla, ali ona može izazvati mnoštvo iskustvenih posljedica. Pa to je dosta očito; iskustvene promjene, vjerovanja i ponašanja, ne samo ideje kojima u iskustvu odgovaraju neki predmeti, odnosi i situacije, nego i one ideje kojima u stvarnom svijetu ne odgovara ništa stvarno, a takva bi ideja — prema jednom smislu — bila bog, utječu na život, jer prema drugom smislu koji pisac nastoji prikazati u bilj. 6: »Očigledno je da se pojam stvarnosti mora drugačije protumačiti i da je širi od pojavnog sveta.«¹⁵ Ova nas misao, iako ne izravno, uvodi u shvaćanje stvarnosti koja može biti i drugačije kakvoće od ovog pojavnog, osjetnog, od čega polazimo u našem razmatranju stvari, a i čitave zbilje, koja nije samo materijalna već i duhovna. Ideja, termin ili simbol te duhovne zbilje dobivena je analogno, tj. sličnošću onoga što se zbiva u materijalnoj zbilji i, dakako, ima svoj utjecaj na čovjekov život koji je ne samo materijalna već i duhovna stvarnost.

Autor u svojoj knjizi govori o religiji kao društvenoj pojavi i psihološkom proživljavanju. Prava je šteta što se s nekoliko misli nije osvrnuo na bit religije, odnosno na kritičku ili gnozeološku podlogu religije. Njegove bi misli o religiji kao manipulaciji ili nemanipulaciji tada bile kristalnije, jasnije i vrednije.

Spoznajna vrijednost religije

Ovdje ne mislimo teološki dokazivati vrijednost religije ili religioznoga, što znači da nećemo ići putem dokazivanja Božje egzistencije ili objekta religije — Boga, nego ćemo preko fenomenologije, koja je vrlo blizu ili je istovjetna s religioznom iskustvom iz kojega — makar i neispravno — g. Šušnjić izvodi svoje zaključke o manipulaciji s religijom ili iz religije, stvar izložiti.

Vuko Pavičević za fenomenološko dokazivanje Božje egzistencije uzima fenomenologiju Maxa Schelera: »Scheler prije svega, i najviše, nastoji da mjerodavnost religijskog doživljaja religioznih ljudi na pitanje vanpsihičke realnosti i vanpsihičke egzistencije religijskog objekta zasnuje na fundamentalnom stavu fenomenologije u odnosu subjekta i objekta, noezisa i noeme: ... nema subjekta bez objekta ni objekta bez subjekta. To dvoje je uvijek zajedno i pravilno dato sa sazajnim aktom čovjekovim, pa i sa svakim aktom procjenjivanja, vrednovanja. No taj isti odnos može se izraziti i tako što će se reći da je svaki akt svijesti (bio on sazajni, emocionalni ili voljni) nužno usmjeren na nešto, na predmet. Svijest je intencionalna. Korelativnost noezisa i noeme može se, dakle, izraziti i kao zakon intencionalnosti svijesti. Predmeta nema bez svijesti 'pred' koju je nešto 'metnuto', kao što nema akta svijesti koji ne bi bio usmjeren prema nekom predmetu.

¹⁴ Đuro Šušnjić, nav. dj, str. 171.

¹⁵ Isto, str. 172.

Svijest neposredno uviđa ne samo pojedinačne predmete, već i suštine, kategorijalne odredbe svijeta. Ona po Scheleru ne mora prolaziti kroz induktivno opažanje, uopćavanje i zaključivanje da bi došla do saznanja tih suština, već ih neposredno uviđa.¹⁶ »Odnos, red, substancijalitet, kretanje, oblikovanje, formiranje, realno bivstvovanje, materijalnost, prostor, vrijeme, broj i mnoštvenost, vrijednosni kvaliteti, jedinstvo ličnosti (Icheinheit) ... su prve istinske datosti, one nikako nisu proizvedene, konstruirane od razuma (ni svjesno ni nesvjesno, ali istovremeno nisu manje asenzualne (nečulne) datosti a osim toga i datosti koje su svaka u svom posebnom obliku nezavisne i postoje prije 'osjeta' nekog čulnog bića.«¹⁷

»Ako pak postoji nužna korelacija noezisa i noeme, subjekta i objekta, na osnovi intencionalnog akta, može se zaključiti i realnost predmeta koji akt intendira. A pošto religiozni čovjek intendira božanstvo, tj. u svom religioznom doživljavanju uviđa da je 'usmjeren' ka jednoj 'nadsvjetskoj' realnosti, onda se nadsvjetskom biću ima priznati objektivni realitet.

Da li iz intencije k nadsvjetskom imamo pravo zaključiti i na objektivnu realnost nadsvjetskog? Da li po Scheleru proizlazi to i iz primjene kategorije uzroka na sam doživljaj ili 'neposredno uviđanje' nadsvjetskog bića s njegovim atributima saznanja, apsolutne dobrote i sl.? Naime, kad se pitamo otkuda ovakvi religijski akti u čovjeku, jedini smisljeni odgovor glasi: samo jedno realno postojeće biće sa suštinskom odlikom božanstva može biti uzrok religioznog nastrojenja čovjeka, tj. nastrojenja na stvarno vršenje one klase akata čiji su akti neispunjeni kroz konačno iskustvo, a ipak zahtijevaju ispunjenje. Predmet religioznog akta je istovremeno uzrok postojanja akta. Ili sve znanje o Bogu je istovremeno na nužan način znanje posredstvom Boga.¹⁸

U svakom slučaju moramo reći da jedan religiozni doživljaj u sebi sadržava spoznaju Boga, na bilo koji način, i subjekt koji Boga spoznaje, koji nosi tu spoznaju. Nije moguće jedno ili drugo negirati i tada govoriti o religioznom činu, o religioznosti. To nam je potrebno reći, jer raspravljati o religiji kao društvenoj i psihološkoj pojavi a ne naglašavati objekt i subjekt religije, znači krivo prikazivanje religije.¹⁹ Već je ionako jasno da Marxovo dokazivanje religije iz čovjekove alijenacije u društvu ne vrijedi, jer bi tom alijenacijom u društvu »izmišljali« Boga oni kojima je Bog potreban — siromašni. Međutim, povijesno znamo da su u prošlosti — prije Marxa, u Marxovo vrijeme i poslije njega — vjerovali u Boga i siromašni i bogati i obratno. Stoga sada radije govorimo o emocionalnosti čovjeka, o prevelikoj tehnizaciji i određenosti uvjeta čovjekova života, o tome kako čovjek ne može sve probleme

¹⁶ Dr Vuko Pavičević, *Sociologija religije s elementima filozofije religije*, Beograd, 1970, str. 53—54.

¹⁷ Isto, str. 54, navodi M. Schelera: *Von ewigen Menschen*, Berlin, 1933, str. 540—541.

¹⁸ Dr Vuko Pavičević, nav. dj. str. 54; isto M. Scheler: *Von ewigen Menschen*, str. 547.

¹⁹ Josip Kribl, *Religija iskustva i marksističkog mišljenja*, Zagreb, 1978, str. 25.

riješiti (pitanje smrti), pa se nalazi u području u kome mu je nekako »Bog potreban«.

No, u odnosu na misli Đure Šušnjića ipak ostaje značajna tvrdnja da pojam stvarnosti moramo shvatiti šire od samog pojavnog svijeta. Stoga ćemo njegove primjedbe o manipulaciji religijom tumačiti na temelju stvarnosti koja nije samo materijalna već i nadmaterijalna, kvalitetno drugačija od materije.

Podimo redom. Termin Bog ili ideja Boga ne zasniva se na nečemu nestvarnom, nego na stvarnosti koja je drugačija od materijalne, stvarne. Ovdje otpada tvrdnja da nestvaran simbol izaziva stvarnu potrebu, jer je termin Bog uzet iz doživljavanja religioznosti (fenomenologija), a to je stvarnost kojoj je predmet doživljavanja i spoznanja Bog. Iz istog razloga kažemo da doživljavanje Boga nije simbolično, imaginarno, fantastično, nego zbiljsko.²⁰ Stoga tvrdnja (iz Marx-Engels, *Rani radovi*, str. 73): »Ona je (religija) fantastično ostvarenje ljudskog bića, jer ljudsko biće ne posjeduje istinsku stvarnost«,²¹ vrijedi samo u definiciji religije kao nadopune alijenacije čovjekove, a već rekosmo da je takva definicija religije kriva. Zato Šušnjićeva tvrdnja koju uzima iz Dostojevskog: »Bog je potreban i zato ga mora biti«,²² nije psihološki doživljaj imaginarnog već doživljaj zbilje koja nije materijalna. Pa i tvrdnja: »Bog će živjeti sve dotle dok ljudi budu imali potrebu vjerovanja«²³ posve je istinita, samo treba naglasiti da će ta potreba proizlaziti iz ljudske naravi, koja nije imaginarna nego zbiljska sa svim svojim nedostacima i prednostima.

»Kad Boga ne bi bilo, vi i ja ne bismo govorili o njemu, gospodine.«²⁴ Zašto bi to bila smicalica za uvjeravanje razumnog čovjeka da Bog postoji? G. Šušnjić može upotrebiti tu misao tek onda kada dokaže da ne postoji i druga stvarnost osim materijalne.

Nijedna religija ne tvrdi da je čovjek samo duhovno nego i materijalno biće. Stoga je sasvim razumljivo da religija treba zadovoljiti i duhovnu i osjećajnu stranu čovjeka; njegove potrebe u psihičkoj proživljenosti značenja Boga i njegove mogućnosti.

Psihološki govoreći, opće je poznato da će više uspjeha u uvjeravanju imati neki entuzijast koji se potpuno predaje stvari (konkretno religioznom produblivanju života). No to je samo način uvjeravanja, i naravno uspjeh će biti bolji ako tim načinom osvjetljava istinu a ne neistinu. U tome bismo mogli tražiti veći uspjeh religioznog doživljavanja. Jednostavno ono, što piše g. Šušnjić pozivajući se na Dostojevskog: »Rečju, on te ruši na kolena.«²⁵ A Šušnjićeva misao iz Evandolja: »Tko je dakle

²⁰ Đuro Šušnjić, nav. dj. str. 172.

²¹ Isto. Šušnjić navodi Marx—Engles: *Rani radovi*, str. 73.

²² Isto. Navodi Dostojevskog: *Zli dusi II*, str. 324.

²³ Isto. Navodi V. Desnicu: *Proljeća Ivana Galeba*, str. 224.

²⁴ Isto. Navodi L. Tolstoja: *Rat i mir I*, str. 459. No ta je misao poznata već kod sv. Augustina.

²⁵ Isto, str. 173. Navodi Dostojevskog: *Zli dusi II*, str. 238... « a ja ću vašoj reči verovati kao božjoj, kunem vam se, i ići ću s vama na kraj sveta; o, ići ću kao psetance« (str. 238). Ali Dostojevski ne uzima nepostojanje već postojanje Boga.

ovaj da ga i vjetar i more slušaju« nije proizvod čovjeka dvadesetog stoljeća koji se divi Isusovu načinu uvjeravanja izvršenom samo psihološkom snagom prikazivanja, nego je to zbilja koju je sa sobom nosio Isus Krist.²⁶

Sigurno je da je psihološki lakše uvjeriti nekoga o nečemu kad on k tome teži, nego onoga koji nema nikakve zainteresiranosti za samu stvar. Stoga g. Šušnjić navodi Remarqueovu misao: »U teškim vremenima Bog ima uvijek šanse«, no ne zbog toga jer bi se njim manipuliralo, nego zbog toga što postoji duhovna zbilja koja će kod čovjeka moći proizvesti svoje obećanje: »Dodite k meni svi koji ste umorni i opterećeni i ja ću vam odmor dati.«²⁷ Tu snašnu misao ne smijemo promatrati samo materijalno već i duhovno, što je čak prvotnije. Tako to doživljavaju vjernici, pa bi iz fenomenologije tu stvarnost bilo potrebno naglasiti, a ne jednostavno prelaziti preko nje. Govoreći o tom govorimo i o egzistencijalnoj zainteresiranosti da se neki problemi ili teškoće riješe.

Dobro je opažena misao da u različitim društvenim i životnim shvaćanjima (vjernici-nevjernici) simboli moraju biti snažniji da bismo se priklonili njima. Radi se o borbi suprotnih simbola, ali ne u smislu psihološkog nadmetanja i prikazivanja laži kao istine i obratno, nego u istinskom shvaćanju stvarnosti: »I iziđi će mnogi lažni proroci i prevariti će mnoge.«²⁸ Pa onda: »Čuvajte se lažnih proroka, koji dolaze k vama u odijelu ovčjem, a unutra su grabežljivi vuci. Po njihovim plodovima poznat ćete ih. Zar se bere s tmja grožde, ili s čička smokve?«²⁹ To je najobičnije opažanje u dnevnom životu, a kako onda to ne bi bilo u vjerskom? Zar zato jer polazimo sa stanovišta da ljude psihološki možemo zavaravati a ne sa stanovišta zbilje, koju možemo slobodno odbacivati isto tako psihološki varajući se, ali ne i kritički dokazujući...

Nije dovoljno ustvrditi »da religiozni simboli imaju neobičnu prednost u odnosu na druge simbole jer se njihova istinitost ili lažnost nikako ne mogu proveriti u iskustvu.«³⁰ Potrebno je dokazati da to religiozno ne postoji, da se na njemu ili s njim ne osniva život.³¹ Ne smijemo samo psihologizirati da bismo dokazali da smo prevareni, jer tako možemo čitavo psihološko doživljavanje uvesti u skepticizam, koji je kritički ili spoznajno odbačen. Jednako bismo morali dokazati da je neistinita tvrdnja: »Ko se digne posle molitve kao bolji čovek, njegova je molitva uslišana.«³² da bismo mogli govoriti o manipulaciji. G. Šušnjić nastavlja: »Redak je simbol koji je toliko slojevit da pokriva bezbroj različitih

²⁶ Isto. Šušnjić navodi Evandjelje, Mk 4, 41. Međutim, on time ne ulazi u područje vjere i u takvo gledanje Isusa Krista već ateistički psihologizira. Mogao se je u tom poslužiti i parapsihologijom, ali tada jednako tako ne bi dokučio smisao vjerskog.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto. Navodi Mt 24, 11.

²⁹ Isto. Navodi Mt 7, 8.

³⁰ Isto. Pitanje smrti i života poslije smrti jest nešto neiskustveno, ali duhovno prisutno, i to bismo morali imati pred očima kad govorimo o predmetu religije — Bogu i njegovim relacijama.

³¹ Isto, str. 173—174.

³² Isto.

želja, potreba, interesa, očekivanja... Bezbroj želja, a jedan simbol. Neki u njemu vide istinu, neki utehu, neki putokaz, neki nadu, neki sigurnost, neki...³³ Ako je Bog savršena zbilja ili savršeno biće, onda nema problema da njegov simbol služi za shvaćanje njega, Boga, kao savršene stvarnosti, pa ta savršena stvarnost, savršena duhovna zbilja, omogućuje ono što simbol predstavlja. Tako to gledamo u tradicionalnoj filozofiji i u teologiji. Da to nije istinito valja dokazivati, a ne pretpostavljati i čitavu stvar uvoditi u »psihološku manipulaciju« temeljenu na riječima: »Zar je onda čudno što su ovako slojevit simbol pastiri duša koristili i koriste u manipulativne svrhe?«³⁴ No ipak možemo reći — razlikujući stvari — da su »pastiri duša« taj simbol često koristili za svoje subjektivne probitke, ali onda su to koristili krivo, što im nije odobravao Onaj koga predstavlja simbol, Bog; ali time ne kažemo da takvim korištenjem jednostavno ta stvarnost ne postoji.

Djelovanje religioznih ideja

Autor, g. Šušnjić navodi Miguela de Unamuno: »... nauka, kao zamena religije, i razum kao zamena veri, uvek su propadali. Nauka će moći zadovoljiti, i zaista zadovoljava u velikoj meri naše rastuće logičke ili intelektualne potrebe, našu želju za znanjem i upoznavanjem istine. Međutim, nauka ne zadovoljava naše osećajne i voljne potrebe, našu žed za besmrtnošću, i ne samo da je ne zadovoljava, ona joj protivreći. Racionalna istina i život su oprečni. I postoji li neka druga istina sem racionalne istine!«³⁵ Ako možemo dokazati da ne postoji, onda postoji protuslovlje između nauke i religije. No ne dokažemo li to, onda se nauka i religija u čovjekovu životu upotpunjuju: nauka otkriva naravne istine, a religija nam govori o upotpunjenju tih naravnih istina i religija ili vera ne protuslove nauci nego se s njom upotpunjuju na području koje čovjeka zanima. Ako nauka napreduje brzo ili sporo — svejedno — ona nam sama s obzirom na religiju daje istine koje religija upotpunjuje. To upotpunjenje ne smijemo jednostavno prozvati manipulativnim, jer nećemo da postoji Bog koji je iznad čovjeka, da mi sami možemo postati bogovima³⁶ i na taj način izvlačiti svu vrijednost i smisao života. Autorova misao: »Religijske ideje mogu da budu (naučno) neistinite, ali ne i besmislene. Svaka istinita ideja mora da ima smisla, ali svaka smisljena ideja ne mora da bude (naučno) istinita« — doista je mutna. Ako smijemo reći da religijska ideja nije istinita na laboratorijski način, onda se to može prihvatiti; no ako ima značenje da je religija jednostavno zavaravanje, onda se nalazimo na području koje bi trebalo dokazati a ne pretpostavljati, jer pretpostavka može biti sasvim lažna i u nauci i u životu, a onda, dakako, protuslovimo svim filozofijama koje nisu ateisti-

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto. Miguel de Unamuno: *O tragičnom osećanju života*, Beograd, 1967. str. 94.

³⁶ To je prazna pjesma Kirilova iz romana *Zli duši* ili *Bjesovi* Dostojevskog, koji pred smrt izjavljuje Petru Stepanoviću: Ako nema Boga, onda sam ja Bog. Kod tog ateiste se, kako nam donosi Dostojevski u svom romanu, to odmah i potvrdilo. Za sve je rekao uz Petra Stepanovića da su ništarije, a snaga njegova »bogstva« se je pokazala u mekrom prosviranoj lubanji.

čke i, naravno, čitavoj teologiji. A sam autor, rekosmo, veli da bismo morali proširiti pojam stvarnosti povrh pojavnog reda,³⁷ i tu, dakako, možemo pronaći Boga.

Uza sve tjeskobe života, u to područje ne možemo uklopiti misao koju g. Šušnjić navodi: »Veliki Bože, počeo da šapuće u sebi, griješio sam kad sam govorio da te nema — sad se kajem! Svi su govorili da te nema, morao sam i ja da ne ispadnem iz društva, ali sam, i tada u sebi vjerovao da nešto od tebe ima tamo gdje mi ne znamo. Mili Bože, veliki, svemogući, učini da me ne pogode! Imam dvoje djece, nemoj da budu siročići kao što sam ja bio kad mi se majka preudala — zaštititi me, bar zbog njih i zakrili tvojom rukom! Evo se perd svima krstim, evo da vidiš! Nek i oni vide s jedne ili s druge strane, i nek mi se svi rugaju — nije meni do njih stalo, ja se samo u tebe nadam i molim te danas i do kraja života, amin!«³⁸

Religijski simboli označuju tu stvarnost koju navedeni citat dobro izražava, ali stvarnost, koja mora trpjeti radi lažljivosti i manipuliranosti života, a ne dokaza da ona doista ne postoji. Sve religiozne ideje koje su u povijesti imale uspjeha nisu, velimo, imale uspjeha zbog toga što je njima čovjek vješto manipulirao, već zbog toga što su one prije svega predočavanje stvarnosti duhovne kvalitete koju čovjek može dokučiti svojim umom, jer mu je taj um, kao i volja, sredstvo duhovnosti, sredstvo njegova duševnog života. Naravno da se to odnosi kako na pojedina tako i na okupljene religiozne skupine, koje ipak ne smijemo proglasiti samo »dobrim sredstvima za manipulaciju« već i mjestom za kritičko gledanje i spoznavanje.

Religiozne funkcije ne bismo smjeli jednostavno nekritički prebacivati na normativne funkcije koje drže čovjeka u manipulaciji religije. Bar bismo morali biti kritični u onim slučajevima gdje se radi o osobama velikih znanstvenika i velikih vjernika.³⁹ Kako se može dogoditi da govorimo o prirodoznanstvenicima, ne mijeući njihov doprinos razvoju znanosti, dapače ističući ga, a onda istovremeno za njihovo religiozno ili vjersko uvjerenje tvrdimo da je to stoga jer nisu sposobni vidjeti istinu? Odakle nam snaga da sebe namećemo kao suce onima koji otkrivaju istinu pozitivnih znanosti, o čemu mi ne možemo ništa kazati, i da ih zbog njihova religioznog života proglašavamo neznaalicama?

Zaključak

I na koncu još jedan zanimljivi citat iz knjige g. Šušnjića: »I ova škrtana analiza funkcija religioznih simbola dovoljno upućuje na to da ovi simboli (kao i verovanja i obredi) zadovoljavaju neke bitne lične i kolektivne potrebe, interese i želje. Sve dok se ovi simboli tako uspješno povezuju sa egzistencijalnim čovjekovim potrebama, interesima i željama, postojat će i težnja da ih crkva koristi u manipulativne svrhe.«⁴⁰

³⁷ Bilješka 6, str. 172.

³⁸ Isto, str. 175. Navodi M. Lalića: *Hajka*, Titograd, 1967, str. 460.

³⁹ Usp. Josip Kribl, *Religija iskustva i marksističkog mišljenja*, str. 46—61.

⁴⁰ Isto, str 177.

Ovo je zanimljiva misao koju g. Šušnjić naziva »bitnim ličnim i kolektivnim potrebama«. Ono što je bitno proizlazi iz samog bića, iz čovjeka, bilo pojedinca bilo skupine. Za cjelovitost čovjekova života velimo da teži k istini. U području egzaktnih ili pozitivnih znanosti i g. Šušnjić potvrđuje svoje slaganje s tim. Kako je sad odjednom bitna potreba čovjekova, povezana s religioznim fenomenom, postala težnja za neistinom, za laži, za manipulacijom?

U bitnim čovjekovim stvarima, odnosima i težnjama ne bih se usudio čovjeka tako okarakterizirati. Držim da je uz tu religioznu bit ili težnju čovjeka potrebno reći nešto drugo. Pa i recimo: Čovjek želi imati potpuniju istinu o sebi, a ne manipulaciju, ne varanje.

NEMAM VIŠE SRCA

Anita Pavić

nemam više srca
došli su željezni ljudi
bez imena i bez vjerovanja
ubili su mi srce
svojim crnim rukama
davili su me u tami
i govorili o zemlji
na kojoj moram ostati

bez imalo dobre nade
plašim se njihovih glasova
koji razdiru boga u meni
i odnose moje srce
na svoju neljudsku planetu
punu bijesnih krikova
i nesreće

plačem zbog srca
koje mi je činilo lice
toplom
nema ga više u mojoj koži
nema ga u prstima
nahrupnule ljubavi
— ubili su ga